

Archeologisch onderzoek aan de Lepelstraat in Vlimmeren

Bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Inhoud

1	Inleiding - B. Van der Veken	7
1.1	Administratieve gegevens van het archeologisch onderzoek	7
1.2	Algemeen	7
1.3	Beschrijving van het project en onderzoeksvragen	10
1.4	Opzet van het rapport	11
2	Methoden en technieken - B. Van der Veken	12
2.1	Veldwerk	12
2.2	Uitwerking	14
3	Bureauonderzoek - P. Valentijn	16
3.1	Historische situatie	16
3.2	Cartografische en orthofotografische bronnen	16
3.3	Bevolkingsregisters	22
3.4	Bekende archeologische waarden	25
4	Fysisch geografisch onderzoek - J. Huizer	28
4.1	Inleiding	28
4.2	Geologische en bodemkundige achtergrondinformatie	28
4.3	Resultaten en interpretatie	29
4.4	Specialistisch onderzoek	31
4.4.1	OSL-analyse	31
4.4.2	Micromorfologische analyse	32
4.4.3	Korrelgrootteanalyse	32
4.5	Conclusie	33
5	Sporen en structuren - B. Van der Veken	34
5.1	Algemeen	34
5.2	Zone boerderijgebouwen	37
5.3	Sporenclusters	41
5.4	Watervoorziening	47
5.4.1	Waterput S 1.29	48
5.4.2	Waterput S 1.60	51
5.4.3	Waterput S 2.2	54
5.4.4	Waterput S 3.1	57
5.4.5	Waterput S 5.1	60
5.4.6	Waterput S 5.30	64
5.4.7	Waterkuil S 5.57	66
5.4.8	Waterput S 6.14/S 6.75	68
5.5	Greppels	70
6	Aardewerk - A.A.J. Griffioen	74
6.1	Inleiding	74
6.2	Deventer-systeem	74
6.3	Aardewerksoorten en herkomst	75
6.4	Datering	75
6.5	Aardewerk uit de periode tussen 1300 en 1425	77
6.6	Aardewerk uit de periode tussen 1425 en 1575	78
6.7	Aardewerk uit de periode tussen 1700 en 1900	80
6.8	Conclusie	81
7	Hout - A. Schoups, T.J.J. Vernimmen en B. Van der Veken	82
7.1	Inleiding	82
7.2	Werkwijze	82
7.3	Resultaten en discussie	82
7.3.1	Waterput S 1.29	83
7.3.2	Waterput S 2.2	85
7.3.3	Waterput S 3.1	87
7.3.4	Waterput S 5.1	88
7.3.5	Waterput S 6.75	91
7.3.6	Discussie	92

7.4	Bureauonderzoek houten bal	93
7.4.1	Caetsen (of kaatsen)	93
7.4.2	Colf (of kolf)	93
7.4.3	Beugelen	94
7.4.4	Maliespel	95
7.4.5	Sottebollen	96
7.4.6	Bolspel	97
7.4.7	Conclusie	97
7.5	Back to Bruegel	97
7.6	Samenvatting en conclusie	98
8	Metaal - J.T. Verduin en B. Van der Veken	99
8.1	Inleiding	99
8.2	Dobbelier of mosterdschoteltje	99
8.2.1	Algemeen	99
8.2.2	Hamermerk	100
8.2.3	Datering	101
8.3	Back to Bruegel	101
9	Overig vondstmateriaal	102
9.1	Bouwkeramiek - A.A.J. Griffioen	102
9.2	Glas - A.A.J. Griffioen	102
9.3	Huttenleem - M.J.A. Melkert	103
9.4	Natuursteen - M.J.A. Melkert	103
9.5	Dierlijk botmateriaal - H. van Engeldorp Gastelaars	103
9.5.1	Inleiding	103
9.5.2	Conservering	103
9.5.3	Resultaten	103
9.5.4	Conclusie	104
9.6	Leer - H. van Engeldorp Gastelaars	104
10	Archeobotanisch onderzoek - M. Dijkshoorn en C. Moolhuizen	106
10.1	Inleiding	106
10.2	Methoden	106
10.2.1	Macroresten	106
10.2.2	Pollen	107
10.3	Resultaten	108
10.3.1	Beschrijving resultaten	108
10.3.2	Cultuur- en voedselgewassen	109
10.3.3	Vegetatiereconstructie	113
10.4	Discussie en conclusies	115
11	Synthese	116
11.1	Een beknopte bewoningsgeschiedenis van het onderzoeksgebied - B. Van der Veken	116
11.1.1	Inleiding	116
11.1.2	Late Middeleeuwen tot begin Nieuwe tijd	116
11.1.3	Tweede helft Nieuwe tijd tot Nieuwste tijd	118
11.2	Beantwoording van de onderzoeksvragen - B. Van der Veken, J. Huizer, A. Schoups en A. Griffioen	118
	Literatuur	123
	Overige bronnen	126
	Lijst van afbeeldingen en tabellen	127

Bijlage 1 Kaartmateriaal

Bijlage 2 Basisgegevens

Bijlage 3 Uittreksel bevolkingsregister

Bijlage 4 Determinaties vondstmateriaal

Bijlage 5 Natuurwetenschappelijk onderzoek

Bijlage 6 Conserveringsrapporten

(Bijlagen zijn digitaal bijgeleverd, zie usb.)

Bal

Een bijzonder object betreft een puntgave houten bal (vnr. 103; afb. 93), die waarschijnlijk kan worden geïnterpreteerd als speelbal behorend bij het spel beugelen (zie verder). De bal heeft een diameter van 11,1 cm en een nat gewicht van 779 gram. Ze is gedraaid uit een relatief harde houtsoort en tijdens het draaien zijn er ter afwerking en versiering twee elkaar kruisende groeven op aangebracht. Ook beschikt de bal over een merkteken in de vorm van een ingekaderde 'X'. Interessant is dat het niet blijkt te gaan om eikenhout, notenhout of tropisch hardhout. Opvallend aan het verspreidporige hout van de bal zijn de vele⁶² en zeer smalle⁶³ houtvaten. Het is duidelijk dat we te maken hebben met een boom uit de rozenfamilie⁶⁴ en mogelijk met de meidoorn⁶⁵. Tot de bomen van de rozenfamilie behoren ook fruitbomen als appel, peer kers en pruim, maar in het hout van de beugelbal is een bijzonder kenmerk te zien, namelijk 'kristallen in vergrote cellen', dat bij deze groep fruitbomen normaal gesproken niet voorkomt.

Afb. 93. Vnr. 103. Beugelbal.

7.3.5 Waterput S 6.75

Vermoedelijk was ook waterput S 6.75 een plaggenput. Het aangetroffen aardewerk kan tussen 1500 en 1900 n. Chr. gedateerd worden. Gezien het constructietype wordt aangenomen dat de waterput een eerder vroege datering heeft. De kern van de waterput werd bemonsterd voor natuurwetenschappelijk onderzoek. In de put werd ook een essenhouten latje of staakje gevonden (afb. 94), waarvan de vroegere functie niet bekend is. Het smalle plankje is 23 cm lang, 4,5 cm breed en 2 cm dik. Eén van de uiteindes werd bewerkt tot een punt. Aan het aangepunte uiteinde zijn bewerkingssporen zichtbaar.

Afb. 94. Vnr. 122.: essenhouten staak of lat. Schaaleenheid 1 cm.

⁶² >100 per mm²

⁶³ <50 micron

⁶⁴ Rosaceae.

⁶⁵ *Crataegus* sp.

7.4 Bureauonderzoek houten bal

Naar aanleiding van het aantreffen van een puntgave houten bal⁷⁰, een bijzondere vondst, is aanvullend onderzoek verricht: naast het specialistisch onderzoek is nog archief- en bureauonderzoek uitgevoerd door de auteur (B. Van der Veken) en is er een rondvraag gedaan bij verschillende kenners van historische balsporten.⁷¹ De vraag wat voor soort bal het is, welke balsport werd ermee beoefend, valt niet makkelijk te beantwoorden. Er zijn meerdere mogelijkheden. Rond 1500 na Chr. werd er in de Lage Landen (wat betreft wijdverbreide balsporten) vooral geaetst, gecolfd en gebeugeld.

7.4.1 Caetsen (of kaatsen)

Het caetsen (of kaatsen) zoals we dit nu kennen -verwante balspelen bestonden al veel eerder- is vermoedelijk ontstaan in de 12^e eeuw in Frankrijk en heeft zich vervolgens een weg gebaand naar onze contreien. Kaatsen is een sport waarbij twee teams elkaar bestrijden door het elkaar toespelen van de bal. Het spel is verwant aan het Franse jeu de paume wat letterlijk 'spel met de handpalm' betekent. De leren bal (met een diameter van circa 4 cm) werd oorspronkelijk met de blote hand naar elkaar toegespeeld. In recenter tijden schakelde men over op een lederen handschoen. Het is duidelijk dat de in Vlimmeren aangetroffen bal geen caetsbal kan zijn, gezien de grootte en het gebruikte materiaal.

7.4.2 Colf (of kolf)

Het colfen geschiedde met een kleine houten bal (voor 1500 werd wellicht ook gecolfd met kleine aardewerk ballen, de zogenoemde *Keulse kloten*) en iets later deden de leren ballen gevuld met dierenhaar hun intrede. We spreken dan over houten én leren ballen met een diameter van circa 5 cm. Pas vanaf ongeveer 1700, wanneer het colfspeel (lange baan) wordt vervangen door het kolfspel (korte baan, op aangelegde speelbanen), wordt het spelmateriaal zwaarder, met ballen die tot maximaal 10-11 cm groot waren. Meestal waren deze ballen van sajete (na circa 1840 ook van rubber), maar het gebruik van houten ballen kan, zeker voor de vroege periode, niet uitgesloten worden.

Afb. 95. Schilderij met daarop een jonge colfspeeler. Anoniem, 1626. Bron: webmuseum Colf en Kolf (<http://www.colf-kolf.nl/>).

⁷⁰ Voor de puristen: eigenlijk zou ik hier moeten spreken over een bol in plaats van een bal. Een bal is elastisch namelijk, een bol is hard. In de literatuur worden de benamingen bol en bal echter door elkaar gebruikt. Bovendien schakelt men bij sommige spelvormen in de loop der tijd over van bollen op ballen. Om de leesbaarheid te bevorderen (en verwarring te voorkomen) is ervoor gekozen om in deze rapportage het woord bal te gebruiken.

⁷¹ Grote dank is verschuldigd aan Do Smit, bestuurslid van de NGA Early Golf en webmaster van het webmuseum Colf en Golf, die een groot deel van de hier vermelde informatie heeft aangeleverd. Delen van de tekst in deze paragraaf zijn letterlijk overgenomen uit de mailwisseling met dhr. Smit. Verder wenst de auteur nog Jan Klerken (beugelsportkenner en auteur van het standaardwerk over de beugelsport), Roland Renson (prof. em. Sportgeschiedenis KU Leuven) en Erik Hinterding (Rijksmuseum Amsterdam) te bedanken voor de aangeleverde informatie en de interessante discussies via mail.

Gecolfd werd ruwweg ten westen van de denkbeeldige lijn Leeuwarden - Brussel. Ook het latere kolven is vooral ten westen van diezelfde lijn beoefend, waarbij Vlaanderen achterbleef. Vlimmeren valt met andere woorden buiten dit speelgebied. Naast de vindplaats lijkt ook de grootte van de Vlimmerse bal (11,1 cm) erop te wijzen dat het waarschijnlijk geen caetsbal, noch een colfbal of kolfbal is.

Een laatste bewijs betreffen de overgeleverde restanten van colfstokken (vrijwel altijd uitsluitend de 'slof', dit wil zeggen het slagdeel van lood of tin⁷² onderaan de stok), die ongeschikt zijn om grote ballen (over grotere afstanden) te slaan. Ook de nagelaten schilderijen uit de 16e en 17e eeuw laten weinig ruimte voor grote colfballen.⁷³

7.4.3 Beugelen

Gebeugeld werd er wél in Brabant en Limburg en in het Nederlandse deel van deze gebieden gebeurt dat heden ten dage nog steeds. Bij beugelen kan onderscheid gemaakt worden tussen 'colf door den beugel' en het 'traditionele beugelen'. Bij 'colf door den beugel', waarbij de speler haaks op de beoogde spelrichting staat, werd veelal gebruik gemaakt van eenzelfde soort ballen als bij het traditionele colfspel. Maar bij het 'traditionele beugelen', waarbij de speler in de beoogde spelrichting staat, zijn van oudsher grotere ballen gebruikt. Ballen met een diameter van 12 tot 20 cm waren gebruikelijk. De diameter van de bal was overigens streekgebonden en lijkt in de loop der eeuwen toe te nemen. In de vroegste perioden (15^e tot 17^e eeuw) lijken diameters van 12 tot 16 cm in zwang te zijn geweest.

Afb. 96. *Kermis van Sint-Joris, van Johannes of Lucas van Doetechum, naar Pieter Brueghel (I), 1557 - 1561, met linksonder een illustratie van colf door den beugel. Bron: webmuseum Colf en Kolf (<http://www.colf-kolf.nl/>).*

⁷² Bij recent onderzoek te Leiden is in een waterput een zogenaamde 'Schotse kliek' opgedoken, een afwijkend model van de slof. Deze variant was vervaardigd van hout en was inwendig verzwaard met loden stiften. Schriftelijke mededeling Do Smit, bestuurslid NGA Early Golf en webmaster webmuseum Colf & Kolf (http://www.colf-kolf.nl/documents/2017-%20schotse%20kliek%20ds_.pdf).

⁷³ Schriftelijke mededeling Do Smit, bestuurslid NGA Early Golf en webmaster webmuseum Colf & Kolf.

Afb. 97. Voorbeeld van het traditionele beugelspel, op een schilderij van David Teniers II (1644). Het spel was een populair tijdverdrijf dat vaak bij een taveerne gespeeld werd. Bron: <https://westernpublicpleasuregardens.blogspot.com/>.

7.4.4 Maliespel

Voor de volledigheid vermelden we het maliespel, het sottebollen en bolspelen in het algemeen nog. Het maliespel (van 'pallameglio' oftewel bal en hamer) is vermoedelijk afkomstig uit Italië en werd met een houten bal gespeeld. De grootte van de bal varieert: de ballen werden zonder normeringsregels vervaardigd. Aangenomen wordt dat het spel door Catharina de Medici en haar hofhouding bij haar huwelijk met kroonprins Henri II van Frankrijk (1533) in Frankrijk is geïntroduceerd en zich vanuit Frankrijk geleidelijk over West-Europa heeft verspreid. In Nederland is de eerste maliebaan geopend in 1609 (Den Haag), ongeveer een eeuw na de vermoedelijke datering van de Vlimmerse bal. Bekende locaties van maliebanen zijn Pall Mall te Londen en de Maliesingel te Utrecht.

In onze contreien waren maliebanen niet erg talrijk: Antwerpen, Brussel en Edingen zijn de best gekende voorbeelden.⁷⁴ Maliebanen hadden een hoge sociaalculturele status. Het spel werd nagenoeg uitsluitend gespeeld door de elite, de adel en de bourgeoisie. Aangezien de vondstlocatie een adellijke oorsprong twijfelachtig maakt, er buiten Antwerpen in de omgeving van Vlimmeren geen enkele maliebaan bekend is en de vermoedelijke datering van de bal niet aansluit bij de datering van het spel is het duidelijk dat de Vlimmerse bal geen maliebol kan zijn.

⁷⁴ Schriftelijke mededeling prof. em. Roland Renson.

Afb. 98. De maliebaan te Antwerpen (witte cirkel).
Bron: webmuseum Colf en Kolf (<http://www.colf-kolf.nl/>).

7.4.5 Sottebollen

Het sottebollen was bijzonder populair in de Late Middeleeuwen en werd doorheen gans Vlaanderen gespeeld. Het spel is vooral gekend van het gelijknamige werk van Pieter Brueghel (I). Wanneer we naar de prent kijken (zie afb. 99) zou de Vlimmerse bal qua grootte en uitzicht in aanmerking kunnen komen als 'sottebol', echter is uit de literatuur geweten dat de trok van de bol afweek van een normale bal. De 'trok' wil zeggen dat de bol inwendig aan één zijde (buiten het zwaartepunt) iets zwaarder is, waardoor hij in een bocht kan rollen. Hierdoor kreeg de rolbeweging van de bol een onberekenbaar karakter, waaraan het spel vermoedelijk zijn naam en populariteit ontleende. Soms waren de bollen niet verzwaard maar werd met een afgeplatte bol (of bal) gespeeld, de uitkomst was hetzelfde: er kon niet in een rechte lijn gegooid worden.⁷⁵ Op basis van bovenstaande gegevens kan besloten worden dat de Vlimmerse bal geen sottebol is.

Afb. 99. 'Sottebollen',
door Pieter van der
Heyden naar Pieter
Brueghel (I). Bron:
Plantin Moretus.⁷⁶

⁷⁵ Botermans, Visser en Burrett 1991, 24-25 en schriftelijke mededeling Do Smit, webmaster Colf & Kolf.

⁷⁶ De Sottebollen, of het 'Zottenfeest', naar een ontwerp van Pieter Bruegel de Oude, gegraveerd door Pieter van der Heyden. Bron: <https://pers.museumplantinmoretus.be/sottenbollen-van-pieter-bruegel-de-oude-400-jaar-oude-originele-verkiezingsuitslagen-en-drukken-keuze-te-over-in-het-museum-plantin-moretus-op-erfgoeddag>.

Meer afbeeldingen (schilderijen, prenten, tekeningen) zijn online terug te vinden. Het webmuseum Colf & Kolf beschikt over een uitgebreide collectie van c/kolfafbeeldingen. In datzelfde webmuseum kunt u ook enkele beugelafbeeldingen terugvinden. In de collecties van de stichting NGA Early Golf bevinden zich vele voorbeelden van colfballen en kolfballen. Afbeeldingen van de beugelsport, foto's van beugelballen en een overzicht van de geschiedenis van het beugelen zijn te vinden in het standaardwerk van dhr. Jan Klerken.

7.4.6 Bolspel

Eindigen doen we met nog even stil te staan bij het bolspel. Het is een redelijk algemene benaming, met talloze varianten op het vlak van spelvorm, diameter en gewicht van de bol/bal, grootte en vorm van de baan, enzovoort. De doelstelling van iedere spelvorm was uiteraard de bal in de richting van het doel (zijnde een vast doel of een mobiel doel) te rollen en punten te scoren. Populair waren de bolspelen waarbij de bal (eigenlijk bol) in een bocht kon rollen. Voorbeelden hiervan zijn het krulbollen, het gaaibollen, het pierebollen en het plattebollen. Deze bolspelen werden gespeeld met een verzwaarde bol, komvormige bol of bolschijf. Trabool was hierbij een variant die gespeeld werd op een holle baan (of tra). De Vlimmerse bal is rond en heeft geen verzwarende, met andere woorden behoort de bal niet tot één van voornoemde bolspelen. Rondebol en kegelen werd wel met ronde bollen gespeeld, maar deze waren meestal groter (en zwaarder).

7.4.7 Conclusie

Vermoedelijk bestonden in de Middeleeuwen buiten de reeds gekende bolspelen nog tal van andere spelvormen, die vaak een lokaal karakter hadden. Wanneer geen schriftelijke bronnen zijn overgeleverd komen we hiermee (wat betreft het achterhalen van de functie van de bal) niet verder. We dienen noodgedwongen onze blik te richten op de bekende (en wijdverspreide) bolspelen. Hieruit blijkt dat de in Vlimmeren aangetroffen bal vermoedelijk een beugelbal betreft. Do Smit, specialist op het gebied van het colf- en kolfspel, en de auteur dezes komen hiertoe op basis van de gecombineerde data, zijnde de ouderdom van de bal (circa 1500), de regio waar hij gevonden is (de provincie Antwerpen, waar het colfspel vermoedelijk niet gespeeld werd) en de basisgegevens van de aangetroffen bal (gewicht, diameter, materiaal) gerelateerd aan een specifieke spelvorm. Zo is, volgens dhr. Smit, zwaarder spelmateriaal nodig om de bal goed te adresseren op de korte baan; op de lange baan is de verplaatsing van de bal over een grotere afstand belangrijker en werkt een grotere massa tegen. Rond 1500 is het beugelen, voor zover bekend, het enige korte baan-spel, zowel op aangelegde banen als op het onbehandelde terrein, dat met een normale bol gespeeld wordt. Bij colf treedt de verandering van lange baan-spel naar korte baan-spel (en van colf- naar kolfspel) pas rond 1700-1750 op.

Beugelspelkenner Jan Klerken heeft echter zijn twijfels bij een toeschrijving van de Vlimmerse bal aan het beugelspel. Zijn terughoudendheid is vooral gebaseerd op de beperkte diameter van de Vlimmerse bal (11,1 cm). Echter zijn voldoende voorbeelden gekend van beugelballen met een diameter van 12 cm, en aangezien er in de vroegste perioden van deze spelvorm geen echte regels voorhanden waren (op het vlak van diameter en gewicht), acht de auteur dezes het aannemelijk dat het hier een beugelbal betreft. Zeker weten zullen we het echter nooit.

7.5 Back to Bruegel

Na het verschijnen van een kort artikel (waarbij de focus op de bal ligt) in het magazine *Ex Situ* wordt het Vlaams Erfgoed Centrum gecontacteerd of de bal eventueel op een langlopende tentoonstelling mag komen te liggen. In 2020-2021 vindt in de Hallepoort te Brussel een tentoonstelling genaamd 'Back to Bruegel' plaats. De tijd van Bruegel is ook de tijd van de Vlimmerse bal.

Op de tentoonstelling beschikt de Vlimmerse bal over zijn eigen vitrine. De vitrine betreft een kubus. Om de bal te zien moeten bezoekers een luikje openen. Op het luikje staat een detailafbeelding van een Bruegelwerk waarin zo'n bal te zien is (zie afb. 100). Het betreffende werk staat in zijn geheel ook afgebeeld in deze rapportage (zie afb. 96).

Afb. 100. Vitrine Vlimmerse bal van de 'Back to Bruegel'-tentoonstelling;
© Back to Bruegel, beeldbewerking door M. Hoppel.

7.6 Samenvatting en conclusie

In verschillende waterputten werden in het totaal 26 houtvondsten aangetroffen die ondergebracht kunnen worden in verschillende categorieën. Zo is er de categorie vervoer met de verschillende wielvelgen, de categorie huishouden met het mogelijke vegertje en de kuipen en de categorie sport en spel met de bal. De meerderheid van de objecten, waaronder de velgdelen en duigen, werden uit eikenhout vervaardigd. Verder werden drie plankjes uit hout van de grove den, een staakje uit essenhout, een paal en steeltje uit elzenhout en een bal uit hout van de meidoorn gevonden.

Botanisch onderzoek (zie verder) heeft aangetoond dat de meeste boomsoorten in de omgeving van het plangebied voorkwamen. De houten voorwerpen zijn dus vermoedelijk uit lokaal hout vervaardigd. Ook de mindere kwaliteit van sommige stukken lijkt hierop te wijzen.

Op basis van enkel de houtvondsten kan weinig gezegd worden over de aard en de welvaart van de nederzetting. Al kunnen de puntgave, versierde bal en de versierde wielen mogelijk in de richting van een meer welvarende situatie wijzen. Dit was echter niet noodzakelijk de situatie. Over het algemeen sluiten de voorwerpen aan bij wat er verwacht kan worden op een eenvoudig (post-)Middeleeuws boeren erf.